

Vastuseisust protestideni: võitlus fosforiidikaevanduste vastu 1970. ja 1980. aastate Eestis

Olev Liivik

Teesid: Artikkel käsitleb fosforiidikaevanduste planeerimist Virumaale Toolse ja Rakvere-Kabala piirkonda. Toolsesse asuti Moskva ametkondade eestvõtmisel kavandama lahtist kaevandust 1970. aastate alguses, Kabalasse kümme aastat hiljem maa-alust kaevandust. Fosforiidikaevandamine ohustanuks tõsiselt keskkonda ning kaevandustele oli Eestis tugev vastuseis. Gorbatšovi pere-stroika- ja glasnosti-poliitika toel kasvas vastuseisust 1987. aastal välja esimene suurem protestiliikumine Eesti lähiajaloo, mis oli nii keskkonnakaitseline kui rahvuslik.

Võtmesõnad: fosforiidisõda, keskkonnakaitsese, fosforiit, Virumaa, keskkonnaliikumised

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22110>

Sissejuhatus

Keskkonnakaitsese oli valdkonnaks, kus NSV Liidus tolereeriti mõningal määral kodanikuaktivismi ja vaba mõttevahetust, sest seda ei peetud justkui tõsiseks poliitikaks (vrd DeBardeleben 1985; Weiner 1999). Enne Mihhail Gorbatšovi perestroika- ja glasnostipoliitikat oli keskkonnaaktivismi kandepind siiski kitsas, haarates peamiselt teadlasi ning muu intelligenti esindajaid. Nii mõnelgi neist õnnestus ennast ka kuuldavaks teha, sest alates Nikita Hruštšovi valitsemisajast hakati avalikkuse ette tooma looduskaitsealisi valupunkte, millel võis olla laiem keskkonnakaitseline tähendus. Näiteks jäävad 1950. aastate teise poolde ja 1960. aastate algusesse NSV Liidus mitmed looduskaitseorganite initsiatiivid, nagu looduskaitseaduste vastuvõtmine ning riiklike looduskaitseorganite asutamine (mõlemad liiduvabariikide tasandil), kuid Hruštšovi aja keskkonnakaitsese uurinud Laurent Coumeli hinnangul pööret paremuse poole siiski ei toimunud, vaid otse vastupidi – loodusressursside hävitamine, mis oli ulatuslik juba Stalini ajal, võttis üha suuremaid mõõtmeid ning keskkonna halvenemine jätkus (Coumel 2013). Kui lääne ühiskondades toimus 1970. aastatel keskkonnateadlikkuse tõus ning keskkonnahoid muutus poliitiliselt laetuks ja polariseerivaks, sünnitades mitmesuguseid radikaalseid ja vasakpoolseid keskkonnaliikumisi, sealhulgas roheliste parteisid (vrd nt Rootes 2003; Mihaylov ja Perkins 2005), siis NSV Liit seevastu püüdis administratiivsete meetoditega luua endast roheline riigi kuvandit. Vastu võeti suurel hulgal keskkonnakaitsese puudutavaid õigusakte – rohkem kui üheski muus riigis, uhkust tunti „vabatahtliku“ looduskaitseliikumise üle, mis oli

Artikli valmimist on toetanud Tartu Ülikooli teadus- ja arendusprojekt PHVAJ16908 (baasfinantseerimine).

paberil tõesti muljetavaldav, sest üle kogu maa kuulus looduskaitsealsetesse miljonid inimesi (Goldmann 1992, 2–3). Samal ajal aga salastati suur osa keskkonnaandmeid ja kriitilisi arvamusi keskkonda hävitavate projektide kohta, mille hulgast võib nimetada näiteks Siberi jõgede ümberpöörmist ja Baikali-Amuuri raudteetrassi (BAM) rajamist (Weiner 1999, 403–404). Õigupoolest alles poliitilised muutused 1980. aastate teisel poolel võimaldasid nii NSV Liidus kui tema satelliitides Ida-Euroopas tuua tõsised keskkonnakaitseprobleemid ühiskondlikku rambivalgusesse, kusjuures üheks põhiliseks faktoriks keskkonnaprobleemide laiemal teadvustamisel vähemasti NSV Liidus oli Tšernobõli tuumajaama katastroof 1986. aasta kevadel (vrd Jancar-Webster 1993; Stewart 1992). Järgnevatel aastatel tekkis paljudes NSV Liidu piirkondades enamasti lokaalsetest teguritest tõukunud keskkonnaliikumisi, mis tõid tänavatele suurel hulgal protestijaid. Venemaa keskkonnakaitset uurinud Douglas Weiner (1999, 429) märgib, et perestroika-aegsel Venemaal tulid tänavatele tavalised inimesed peamiselt oma maiste murede pärast, nõudes elamisväärset keskkonda nii endale kui oma lastele. Ent keskkonnaprotestid kestsid vaid lühikest aega, tegid ruumi uutele ja sageli palju ulatuslikumatele protestiliikumistele, mille fookuses olid majanduslikud ja poliitilised nõudmised. Weineri (1999, 34) arvates võib keskkonnaliikumiste lühikest eluiga seletada asjaoluga, et tavaline vene inimene ei määratlenud ennast looduskaitse kaudu ning varem või hiljem oldi ikkagi lummatud Nõukogude tööstuse ja põllumajanduse arengust.

NSV Liidus toimunu valguses tuleks samalaadseid protsesse käsitleda ja hinnata ka Eestis. Looduskaitse seadusandliku ja korraldusliku külje poolest oli Eesti kahtlemata kommunistliku impeeriumi üheks edumeelsemaks piirkonnaks. Esimese liiduvabariigina kehtestati Eestis looduskaitse seadus (1957) ning siin moodustati 1971. aastal esimene rahvuspark NSV Liidus: Lahemaa (Pryde 1992, 11–12). Ühe 1980. aastate alguses Ungari ja NSV Liidu teadlaste koostöö raames Eestis läbi viidud keskkonnateadvuse uuringu järgi oli siinse elanikkonna teadlikkus keskkonnaprobleemidest kõrge, mis arvatavasti oli üheks teguriks, miks suurem osa uuringus osalenutest tundis Eesti keskkonna seisundi pärast muret (Lauristin, Timak ja Vihalemm 1985). Ent muretsemiseks oli kahtlemata ka väga kaalukaid põhjuseid. Näiteks 1980. aastate keskpaigas oli Eestis tööstuse ja transpordi poolt põhjustatud õhusaaste ühe elaniku kohta konkurentsilt suurim liiduvabariikide hulgas (Pryde 1992, 16). Kõige suuremat kahju põhjustasid keskkonnale põlevkivi ja fosforiidi kaevandamine, kuid ulatuslikud keskkonnasaastajad olid ka põllumajandus ning Nõukogude sõjavägi (Raudsepp, Heidmets ja Kruusvall 2009, 225). Elanikkonna keskkonnateadlikkuse kõrval oli keskkonnasaaste tõenäoliselt peamiseks teguriks, miks sai Eestis Gorbatšovi perestroika- ja glasnostipoliitika esimeseks lakmuspaberiks keskkond, millega enamasti ristusid küll veel ka

muinsuskaitse, miljööväärtuste kaitse, demograafia jt küsimused. Juba alates 1985. aastast hakkasid hoogu koguma debatid Tallinna Süda tänava hõlmikpuu ning Süda-Tatari tänava puitasumi säilimise üle (Magnus ja Sander 2019) ning 1986. aasta kevadest hakati avalikkuses sõna võtma fosforiidikaevanduste rajamisega kaasnevate ohtude teemal. Sellest kasvas 1987. aastal välja avalik protestiliikumine, mida tuntakse fosforiidisõja¹ (Lauristin 1988, 425) nime all, millele ma eelistan neutraalsemaid väljendeid „kampaania“ ja „võitlus“.

Käesolevas artiklis käsitlen vastuseise ja debatte fosforiidikaevanduste rajamise ümber 1970. aastate algusest kuni 1987. aasta avaliku protestiliikumiseni, otsides vastuseid järgmistele küsimustele:

- kuidas suhtuti fosforiidikaevanduste rajamisse enne avalikku protestiliikumist;
- millised eeldused ja põhjused viisid protestiliikumise tekkimiseni;
- kuidas kujunes ja arenes protestiliikumine;
- milline oli protestiliikumise olemus ja ulatus;
- millised olid protestijate peamised mured ja nõudmised;
- milline tähendus oli protestiliikumises keskkonnakaitselistel aspektidel.

Artikli seisukohast olulisematest käsitlustest nimetan enda uurimust Eesti elanike protestikirjadest (Liivik 2018) ning ajakirjanik Juhan Aare publitsistlikku käsitlust fosforiidisõjast (Aare 1999). Töö kirjutamisel olen kasutanud arvukalt Rahvusarhiivi dokumente ning Eesti Ajaloomuuseumis asuvat Juhan Aare fosforiidikaevanduste vastu suunatud protestikirjade kollektsiooni (vt lähemalt Liivik 2018).

Maardust Toolseni

Eesti fosforiiditööstus sai alguse 1920. aastate esimesel poolel, kui Jõelähtme kihelkonnas Ülgasel avati esimene allmaakaevandus. Hiljem viidi tootmine üle Maardusse, kus esimene kaevandus lasti käiku 1940. aastal, selle lähedusse kerkisid rikastusvabrik ja väetisetehas. Sõjajärgsetel aastatel hakkasid fosforiidi kaevandamise mahud kiiresti kasvama, mis oli üheks põhjuseks, miks otsustati allmaakaevandamiselt minna üle avakaevandamisele. Esimene karjäär avati Maardus 1954. aastal ning 1965. aastal otsustati allmaatööd üldse lõpetada (Reinsalu 2012, 9). Ehkki lahtisest karjäärist kaevandamine oli märksa odavam, kaasnes sellega keskkonnale tõsine kahju, mille „süüdlaseks“ oli fosforiidikihi peal olev graptoliitargilliit ehk diktüoneemakild. Viimane kaevati maa seest välja koos fosforiidimaagiga, kuid ei leidnud kasutust, vaid heideti puistangutesse, kus see kippus tuule käes kuumenema, põhjustades isesüttimist ja põlenguid, mille tagajärjel toimus õhu saastumine väävliühenditega ning pinnase- ja põhjavee reostumine raskemetallidega (Viiding ja Vingi-

¹ Fosforiidisõja mõiste tuli käibeile juba 1988. aastal, kuid laiemalt hakati seda kasutama 1990. aastatel.

saar 1976, 15; Petersell 2009, 17; Reinsalu 2012, 9). Peale selle väitsid mõned Eesti teadlased, et toodangu suurenemisega kasvavat Maardus toorme kaod ning fosforiidist toodetud fosforiidijahu ei olevat põllumajanduse jaoks efektiivne (Viiding ja Vingisaar 1976, 15–16).

Eesti maapõue uuringute käigus avastati sõjajärgsetel aastakümnetel terve rida fosforiidimaardlaid, millest enamik paiknes Virumaal. Neist perspektiivikamaks loeti Toolse ja Rakvere maardlaid. Väiksema, Toolse fosforiidivarud ületasid Maardut üle kümne korra, aga Euroopa suurimaks loetava Rakvere varusid hinnati üle 250 korra suuremaks, ehkki kaevandamist kaaluti tollal vaid suurel maa-alal laiuva maardla idaosas Kabalas (Õiend 1983; Petersell 2009, 19).

Fosforiidivõitluse algus Eestis on seotud Toolse maardla kasutuselevõtmise plaanidega, mis ulatuvad 1970. aastate algusesse. Juhan Aare (1999, 6) sõnul sai sellest alguse fosforiidisõda, mis kestis tema väitel koguni 18 aastat, olles esimesel perioodil 1971.–1986. aastani „peamiselt kulissidetagune“, sest fosforiidilahinguid peeti sel ajal kinniste uste taga ametnike ja teadlaste kabinetites. Seevastu fosforiiditeemaatika parimaid asjatundjaid keemik Mihkel Veiderma (2000, 626) on fosforiidivõitluses toonud välja kolm lainet: 1970. aastad, 1980. aastate esimene pool ning 1980. aastate teine pool. Veiderma loeb fosforiidivõitluse alguspunktiks 1972. aastat, kui NSV Liidu Riiklike Varude Komitee kinnitas Toolse maardla fosforiidi- ja lubjakivi-varud, mille järel võtsid Moskva ametkonnad maardla evitamisel suuna lahtise kaevanduse projekteerimisele. Üleliidulise tähtsusega ettevõtmistele tuli saada siiski ka liiduvabariigi kooskõlastus, mida oodati Eesti NSV valitsuselt 1974. aastal tehnilis-majanduslikele põhjendustele, mis pidi olema projekteerimise lähteülesandeks.

Tõenäoliselt eeldati Moskvast, et liiduvabariigi juhtkond annab kaevanduse rajamisele roheline tule, aga nii ei läinud. Veiderma väitel – mida kinnitavad samuti Eestis leiduvad arhiivimaterjalid – keeldus Eesti NSV Ministrite Nõukogu (edaspidi MN) Eesti NSV Teaduste Akadeemia (edaspidi TA) ekspertkomisjoni arvamusele toetudes lahtisele kaevandusele kooskõlastust andmast, soovitades alternatiivina töötada läbi allmaakaevanduse variandi ning uurida diktüoneemakilda kasutusvõimalusi, mis oli nagu Maarduski kavatsetud matta karjääri puistangutesse (Veiderma 2000, 626–627; Ettepanek 1974; Klauson 1974).

Tõrked Toolse maardla kasutuselevõtmisel tekitasid surve tõsta fosforiiditootmise mahtusid Maardus, sest NSV Liidus nähti ette mineraalväetiste kasutamise kasvu. Samal ajal survestati Moskva ametkondades Toolse kaevanduse planeerimist. Sellele osutas NSV Liidu MNi ja NLKP² Keskkomitee (edaspidi KK) 12. veebruari 1976 määrus, millega nähti ette laiendada fosforiidijahu tootmist Maardus ning alustada

2 Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei.

1979. aastal Toolse kaevanduse ehitamist (Veiderma 2000, 627). Tuleb tunnistada, et määruse Toolset puudutava osa elluviimine kõigest kolme aastaga oli ebarealistlik, sest puudus otsus sellegi kohta, kas projekteerida lahtine kaevandus või uurida võimalusi Eesti NSV ametkondade poolt eelistatud allmaakaevanduse rajamiseks, mis oleks aga läinud tunduvalt kallimaks.

Moskvas vastu võetud määrus ajendas Eesti teadlasi ja mitut ametkonda saatma murelikke pöördumisi Eesti NSV partei- ja valitsusjuhtidele, kes kirjutasid omakorda Moskvasse NSV Liidu valitsusasutustele, võttes kuulda kohalike ekspertide arvamust. Nende kirjade sõnum oli järgmine: keskkonnakaitselistel argumentidel ei tohi Toolsesse rajada avakaevandust ning maardla evitamine nõuab maavarade kompleksset kasutamist, iseäranis tuleb arvestada diktüoneemakilda ärakasutamist. Sellest ajast on säilinud EKP³ KK ning NSV Liidu ametkondade kirjavahetus, mis osutavad Eesti NSV ametkondade tehtud ettepanekutele eraldada kildast haruldasi metalle, sealhulgas uraani (vt Käbin 1976). Väärrib märkimist, et Sillamäel ja mujal NSV Liidu uurimisasutustes olid suure saladuskatte all toimunud Virumaa diktüoneemakilda uuringud juba mitukümmend aastat, kuid selle uurimistööga seotud olnud Ello Maremäe väitel oli uraani eraldamine diktüoneemakildast erakordselt suurtest pingutustest hoolimata osutunud ebaefektiivseks ja ebaökonomseks, mistõttu oli Sillamäel loobutud uraani tootmisest kohalikust kildast (Maremäe 2000, 508).

Kõige otsekohasema keskkonnakaitselise avalduse tegi Toolse teemal 1976. aastal Eesti NSV Geoloogia Valitsus (Kivit 1976). Eesti NSV parteijuhtidele tehtud pöördumises toonitati Toolse maardla maavarade kompleksse kasutamise vajadust, viidati diktüoneemakilda isesüttimisele, atmosfääri ja piirkonna jõgede saastumise ohule, Lahemaa rahvusparki lähedusele ning anti mõista, et piirkond ei kannata Toolse kaevanduse taolist saasteallikat välja, kuna Kunda tsemendivabrik on seal juba niigi tõsine keskkonda saastav objekt. Pöördumises konstateeriti, et juhul kui Toolse kaevanduses ei ole võimalik maavarasid kaevandada komplekselt, tuleb selle kasutuselevõtmine lükata tulevikku.

Seekord ei jäädud Eestis ootama, kuniks Moskvast saadetakse kooskõlastusringile järjekordne Toolse kaevanduse projekteerimise taotlus. TA Presiidiumi otsusega moodustati 25. mail 1976 fosforiidikomisjon eesotsas Mihkel Veidermaga, mille ülesandeks oli koostada fosforiidimaardla uurimis- ja katsetööde programm aastateks 1977–1980 (Veiderma 2000, 627). Programm hõlmas mitmeid uurimisvaldkondi, nagu maardla geoloogia, kaevandamine, fosforiidi rikastamine ja töötlemine, kaasmaavarade kasutamine ning kaevandamise mõju keskkonnale ja elukooslusele, aga ka kultuurimälestiste kaitse ning majanduslik efektiivsus. Fosforiidikomisjoni esime-

3 Eestimaa Kommunistlik Partei.

heks valitud Veiderma väitel oli üheks tähtsaimaks tööloiguks uurida mäetööde keskkonnamõju. Seda oli võimalik teha suures osas Maardu fosforiidikarjääris ning prognoosida selle põhjal geoloogiliste, geokeemiliste ja hüdroloogiliste nähtuste kulgu ja ohtlikkust Toolses.

Eesti teadlaste aktiveerumine seoses Toolse maardlaga võis vähemalt osaliselt olla põhjuseks ühele ajalooteaduses peaaegu täiesti tähelepanuta jäänud aktsioonile nimega „Eesti loodusteadlaste memorandum“, mis koostati 1977. aasta mais, adresseeriti „kolleegidele“ Soomes, Rootsis, Taanis ja Lääne-Saksamaal ning paluti avaldada nimetatud riikide mitmes vähem ja rohkem tuntud ajakirjandusväljaandes. Rahvusarhiivist võib leida selle inglise keeles koostatud dokumendi eestikeelse tõlke, mis pärineb Stockholmi Eesti Päevalehe toimetusest (Loodusteadlaste kiri 1977). Mitme lehekülje pikkuse anonüümkirja taga oli justkui 18 loodusteadlast Tallinnast ja Tartust järgmistest institutsioonidest: Eesti NSV Looduskaitse Selts, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinna Polütehniline Instituut ja Tartu Riiklik Ülikool. Juba taasiseseisvunud Eestis tunnistas kirja autorluse üles tehnikateadlane Jaak Pihlau. Igapäevast leiba teenis ta Tallinna Polütehnilise Instituudi küberneetika instituudis vanemteadurina, kuid tema varjatumaks pooleks, millest teadsid väga vähesed, oli põrandaalne tegevus, millesse ta panustas mitme läände toimetatud memorandumi ja apelli kaasautorina (vt Pihlau 2004; 2005).

Kahtlemata vääriks „Eesti loodusteadlaste memorandum“ hoopis põhjalikumalt käsitlemist. Praegu peatun mõnel olulisemal aspektil. Esiteks olevat Pihlau koostanud kirja mõne kaaslasega erialaspetsialistide abi kasutamata. Teiseks tõuganud teda dissidentide tavalisest, valdavalt Eesti annekteerimist ning inimõigusi puudutavast temaatikast erinevat kirja koostama isiklikud motiivid. Ta oli pärit Kohtla-Järve ümbrusest ega saanud enda väitel jääda ükskõikseks, kuidas tema „noorusmaa oli muutunud ökoloogilise katastroofi epitsentriks“ (Pihlau 2005b, 94). Ta olevat olnud teadlik sellestki, et kui läänes olid looduskeskkonna saastamise küsimused teravalt päevakorda tõusnud, püüti NSV Liidus sellest vaikida. Kuivõrd hästi olid Pihlau ja tema kaaslased kursis keskkonnakaitsete murekohtadega, näitavad kirja kolm põhiteemat, milleks olid põlevkivi kaevandamine Virumaal, fosforiidikaevandamine Maardus ning Toolses. Kirjas toonitati, et nimel „Toolse“ on eestlaste hulgas „alarmeeriv ja sünge kõla“ (Loodusteadlaste kiri 1977, 3). Kirjas refereeriti ja tsiteeriti erialaseid publikatsioone ja toonitati venelastest tööjõu sissetoomist seoses kaevanduse rajamisega, mis oli kindlasti üheks suurimaks murekohaks, aga avalikult seda välja öelda ei saanud.

„Eesti loodusteadlaste memorandum“ avaldati enamikus eesti pagulaste ajalehtedes, mitmes muukeelses väljaandes ning seda kommenteeriti hiljem Välis-Eesti publikatsioonides (vt Pihlau 2005b, 96). Mul ei teada, kas memorandumi tegelikke autoreid

püüti välja selgitada, nagu seegi, kas pöördumine jõudis välismaa raadiojaamade kaudu kodueestlaste kõrvu. Suure tõenäosusega märgati seda aga julgeolekuorganites, kus saadi ilmselt aru, et tegemist ei olnud teadlaste pöördumisega. Eesti teadlased võisid olla küll võrdlemisi üksmeelselt kaevanduste vastu, aga oma vastuseisu ei näidatud avalikult välja, rääkimata protestikirjade saatmisest välismaale, mis oleks tähendanud ilma pikema jututa töölt vallandamist ning teadlaskarjääri lõppu.

Juba samal, 1977. aastal jõuti Toolse kaevanduse planeerimisega ummikseisu. Mihkel Veiderma (2000, 628) väitel püüti Maardu karjääre külastama viidud kõrgeid Moskva ametnikke veenda karjääriviisilise kaevandamise keskkonnaohtlikkuses, millega saavutati vaid nii palju, et Toolse kaevanduse projekteerimise ülesanne kinnitati kahes variandis: lahtine kaevandamine ja maa-alune kaevandamine. Kuna kahe variandiga jätkamine ei olnud mõistlik, taheti ikkagi suruda läbi lahtise kaevandamise variant, millega ei nõustunud endiselt Eesti teadlased. Nende arvamusele toetudes kinnitas Eesti NSV MN 1977. aasta lõpus veelkord asjaosalistele Moskva ametkondadele, et nõustutakse vaid maa-aluse kaevandamisega, mille järel oletati Eestis, et sellel korral Toolse kaevanduse planeerimine lõpuks peatataksegi (Klauson 1977; Veiderma 2000, 629).

Toolsest Kabalani

Eestis olevad arhiivimaterjalid näitavad, et pärast Eesti NSV MNi järjekordset keeldumist kooskõlastada maapealset kaevandust püüdsid Moskva ametkonnad jätta muljet, et nüüd võetaksegi suund maa-aluse kaevanduse planeerimisele. Sellele pakkus kindlust ka asjaolu, et endiselt oli lahendamata diktüoneemakilda ärakasutamine. Ent tegelikult huvitas Moskva ametkondi keskkonnariskidest enam siiski rahaline kokkuhoid. Nimelt oli lahtine kaevandamine maa-alusest palju kordi odavam ning tehnoloogiliselt vähem nõudlik, sest Toolses asuvad fosforiidivarud maapinnale üsna lähedal. Paradoksaalsel kombel sai aga rahast, või täpsemalt öeldes selle puudumisest põhjus, miks kogu fosforiidiprojekt lõpuks ikkagi peatati. Nii Toolse kaevanduse, aga eriti 1980. aastatel üles kerkinud Lääne-Kabala allmaakaevanduse maksimum käis pankrotistuvale Nõukogude majandusele lihtsalt üle jõu (Reinsalu 2012, 10). Geoloog Valter Peterselli väitel ei olnud fosforiidiprojekti eest vastutanud NSV Liidu väetisetööstuse ministeeriumil 1970. aastatel enam vahendeid isegi olemasolevate kaevanduste korrastamiseks ja laiendamiseks, rääkimata siis katsekaevanduse või koguni uue rajamiseks tundmatutes tingimustes, nagu seda olid Toolse või Kabala (Petersell 2009, 19). Viimase puhul on Petersell viidanud, et NSV Liidu väetisetööstuse ministeeriumi ja teadusasutuste juhtivad töötajad pidid jagama katteta lubadusi, nagu antaks Rakvere maardla mõne aasta pärast eksploatatsiooni, sest tõtt rääkides oleks uuringuteks eraldatud rahasumma jäänud tunduvalt väiksemaks.

Ilma igasuguse kahtluseta oli 1972. aastal avastatud Rakvere maardla nõukoguliku ekstensiivse plaanimajanduse tingimustes Toolsest palju ahvatlevam. Nimelt on Rakvere maardla fosforiidivarud võrreldes Toolsega üüratud, fosforiidikiht keskmiselt paksem ja maagi fosforiidisisaldus (P_2O_5) kohati suurem kui üheski teises Eesti maardlas. Olgugi et fosforiit asub sügaval maa all (50–100 meetrit), puudub seal diktüoneemakilt, millele Toolses kuidagi lahendust leida ei osatud (Petersell 2009, 19).

Võrreldes Toolse fosforiidikaevanduse planeerimisega leiab Eesti arhiividest dokumente Rakvere kohta hoopis vähem. Võib-olla tasub põhjust otsida salastamises, sest Kabalasse kavandatud kaevanduse kohta imbus informatsiooni välja märksa vähem kui Toolse kohta. Fosforiidikaevanduste avalike debattide käivitumise ajal 1987. aasta märtsis kinnitas ka Rakvere rajooni ajalehe Punane Täht toimetaja, et „suurt osa teavet fosforiidi kohta on pikki aastaid peetud konfidentsiaalseks, saateks sõnad: see on teile teadmiseks, mitte avaldamiseks“ (Penar 1987).

Mihkel Veiderma on paigutanud fosforiidivõitluse teise laine puhkemise 1981. aasta algusse, kui ühel Moskvas NSV Liidu geoloogia ministriumis Eesti esindajate osavõtuta toimunud koosolekul olla tehtud ettepanek Rakvere maardla evitamiseks allmaakaevandamise teel. Selle teatavakssaamise järel olevat Eestis korraldatud terve rida nõupidamisi ning TA fosforiidiprogrammi otsustati täiendada allmaakaevandamise alaste uuringutega, kusjuures uuringute programmis arvestati asjaoluga, et maardla paikneb ökoloogiliselt eriti tundlikus piirkonnas (Veiderma 2000, 629).

Nagu sellest kõigest veel vähe oleks, kerkis uuesti üles Toolse kaevanduse projekteerimine. Eestis saadi sellest teada 1982. aasta alguses, kui Moskva valitsusasutused esitasid NSV Liidu MNile ettepaneku lahtiseks kaevandamiseks Toolses, jättes sellest Eesti NSV esindajaid järjekordselt teavitamata. Eesti NSV juhtkond tuli tõenäoliselt omal initsiatiivil välja samade vastuargumentidega, mis olid kõlanud Toolse kohta juba eelmisel kümnendil (Vaino ja Klauson 1982). Nähtavasti seda arvesse ei võetud, sest Veiderma (2000, 629) andmetel kooskõlastas NSV Liidu Plaanikomitee nii Toolse kui ka Rakvere maardla esimese etapi evitamise Eesti NSV MNI ettepanekut üldse küsimata.

Survet Virumaa fosforiidimaardlate kasutuselevõtmiseks võis tugevdada samuti 1981. aasta sügisel tutvustatud ning 1982. aastal käivitatud toitlustusprogramm, mille eesmärgiks oli tuua NSV Liit välja tõsisest toiduainete kriisist, millisel eesmärgil tuli tõsta ei tea juba mitmendat korda mineraalväetiste toodangut (vt Doronin ja Bellinger 2005, 324). Toitlustusprogrammist ajendatuna kirjutas 1982. aastal looduskaitsehuvilisele auditooriumile Rakvere fosforiidimaardlast, selle uurimisest ja kasutuselevõtmise perspektiividest Mihkel Veiderma (1982, 576–580). Ajakirjanik Juhan Aare (1999, 45–46) heitis Veidermale hiljem ette, et too kutsunud oma artiklis Rakvere maardlat kasutusele võtma, mis on ilmne liialdus. Tõsi on vaid see, et fosforiidipro-

rammi juht ei välistanud, et kunagi võidakse Rakvere maardla kasutusele võtta, selgitades, et selle evitamine on komplitseeritud nii geoloogilise ehituse, sotsiaalmajanduslike tingimuste kui ka ökoloogiliste iseärasuste tõttu, mistõttu saab olema suureks väljakutseks, kuidas viia kaevandamise kahjulik sotsiaalmajanduslik ning keskkonnamõju miinimumini (Veiderma 1982, 578).

Veiderma jt teadlaste vähene optimism, kui mitte öelda skeptiline hoiak fosforiiditootmise suhtes Virumaal võis olla üheks põhjuseks, miks jahenesid 1980. aastate alguses Eesti NSV juhtkonna ja teadlaste suhted. Veiderma väitel liiduvabariigi juhtkond enam teadlaste arvamust küsida ei tahtnud, mistõttu tuli teadusasutuste juhtidel ise peale käia. Üheks tagasihoidlikuks saavutuseks oli see, et neil lubati kitsamale ringile tutvustada fosforiidimaardlate evitamise probleeme ja uurimistööde tulemusi. Märksa olulisem oli siiski oma sõnumi kuuldavakstegemine Moskva ametmeestele. Veiderma on meenutanud NSV Liidu mineraalväetiste tööstuse ministri ja tema kaaskonna saabumist Tallinnasse 1982. aasta kevadel, mille eesmärgiks olla olnud ministeeriumi seisukohtade läbisurumine, kuid selle asemel kirjutati alla protokoll, millega peatati järjekordselt (kuigi Moskva poolt vastumeelselt) Toole kaevanduse projekteerimine, Rakveres maardla probleeme lubati aga veel põhjalikult uurida (Veiderma 2000, 630).

Kuna mul ei ole kasutada fosforiidiprojekti eest vastutanud NSV Liidu ametkondade arhiiviallikaid, ei ole võimalik hinnata, milline oli NLKP KKst ja NSV Liidu valitsusest lähtunud surve NSV Liidu mineraalväetiste ministeeriumile ja muudele valitsusasutustele kaevanduste rajamiseks Virumaal, ent kui tegemist oleks olnud n-ö kõrgeima prioriteediga, oleks Eestisse ministri asemel saadetud mõni NSV Liidu täitev- või koguni keskkomitee sekretär, ning küllap oleks Eesti NSV juhtkond kutsutud välja ka mõne NLKP KK sekretäri jutule. Kahtlen, et midagi säärast juhtus, sest avaliku protestiliikumise ajaks oleks see kindlasti välja tulnud.

Eelnevaga ei taha ma öelda, et 1980. aastatel oleks olnud võimalik ette näha, et fosforiidikaevanduste projekt ei realiseeru. Pealegi oli tollastes oludes käimalükatud ettevõtmisi keeruline peatada või nende läbikukkumist tunnistada; lihtsam oli venitada, lasta asjadel kulgeda omasoodu, ehkki sellega võis kaasneda ettearvamatuid pöördeid.

Üheks selliseks juhtumiks võib pidada NLKP KK ja NSVL MNi määrust 11. septembrist 1985, mis nägi ette Kabala piirkonnas asuva Rakvere kaevanduse ehitamise alustamist 1989. aastal ning selle projekteerimise alustamist enne maardla varude kinnitamist, mis eiras kehtivat korda. Tollal Eesti NSV MNi esimeheks olnud Bruno Saul (2006, 199) on oma mälestustes seostanud määruse vastuvõtmist Mihkel Veiderma juhtimisel

Eesti NSV TAs välja töötatud „ENSV teaduslik-tehnilise progressi programmiga aastaks 2005“, mis võetud tema väitel aluseks plaanikomitee plaanide koostamisel.

Mihkel Veiderma ei ole pidanud vajalikuks Sauli etteheiteid kommenteerida. Selle asemel on ta teinud kriitilisi märkusi geoloogiliste uuringute kohta. Tema andmetel eraldati 1984. aastal Rakvere maardlast geoloogilisteks uuringuteks Lääne-Kabala fosforiidiväli ning uurimistöde mõjutamiseks ja kiirendamiseks olevat Geoloogia Valitsus viidud Eesti NSV alluvusest üleliidulisse (vrd Veiderma 2000, 630; 2009, 201). Lühikese aja jooksul puuriti Kabala alal sadu puurauke, mis põhjustasid häireid kohalikus veevarustuses ja kutsusid esile elanikkonna rahulolematuse, millest sai tänu 1987. aastal alanud kaevanduste-vastastele protestidele teada laiem avalikkus. Veiderma juhitud fosforiidimaardlate ratsionaalse kasutamise nõukogu aga heitis hiljem Geoloogia Valitsusele ette, et Rakvere maardla ökoloogilisteks, hüdrooloogilisteks ja majanduslikeks uuringuteks ei kaasatud kohalikke teadusasutusi ning et maardla uuringute seis mitte üksnes ei võimaldanud kaevandust projekteerida, vaid koguni maardla varude kinnitamine olnud võimatu (Programm 1987).

1986. aastast 1987. aastasse

Värskest fosforiidikaevanduste vastasele võitlusele tagasi vaadates kirjutas Marju Lauristin (1988, 425), et fosforiidiohu täit ulatust tunnetas kitsam asjatundjate ring alles 1987. aasta algul. Nende hulgas nimetas ta „ärksamata osa“ eesti intelligent-sist ja Virumaa elanikest, sh ennast, selgitades, et tema teadmised ja kõhklused fosforiidiküsimusest pärinesid 25. mail 1986 Eesti Radio eetris kõlanud saatest „Mikrofoorum“, aga ohutunnet süvendanud Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse üleskutse 28. novembrist 1986. Lauristini nimetatud raadiosaate lindistus ei ole säilinud. Raadiolehelt saab 25. mai saate kohta lugeda, et teemaks oli keskkond ja inimene, kuid fosforiiditeemat, mis saates tõstatati, raadiolehelt ei afšeeritud (Raadioleht 1986). Lauristini osundatud üleskutse oli tegelikult üks Kirjanike Liidu aastakoosolekul kõlanud sõnavõttudest, millest tehti kokkuvõtte tollal üsna arvuka lugejaskonnaga kultuurilehes Sirp ja Vasar ning hiljem ajakirjas Looming, mida peeti siis üheks vabameelsemaks ajakirjaks Vikerkaare kõrval (Jõgi 1986; Looming 1987). Nendes kirjutistes refereeriti teiste hulgas mäeinseneri haridusega kirjanikku Arvo Valtonit, kes pühen-das oma sõnavõtu Kirde-Eesti keskkonnaprobleemidele. Valton väitis, et Rakvere ümbrusse Kabalasse ja Toolsesse kavandatavad fosforiidikaevandused on samamoodi keskkonda mürgitavad nagu Maardu. Võib arvata, et kirjanikuna oli tal teata-vaid eeliseid oma sõnumi väljaütlemisel teadlaste, ajakirjanike või muude ametite esindajate ees, sest NSV Liidu kirjanikele oli Mihhail Gorbatšovi algatatud perestroika ja glasnosti protsessis pandud erilised ootused. Gorbatšov rõhutas üleliidulise kirjanike kongressi eel 1986. aasta juunis kirjanikega kohtumisel glasnosti teemat kirjan-

duses. Silmas peeti eelkõige keskkonda, sest äsja oli toimunud kogu maailma vapustanud katastroof Tšernobõli tuumaelektrijaamas, mille järel hakati avalikustama varem rääkimata keskkonnaprobleeme. Keskkonna nimel asusid võitlusse mitu tuntud vene kirjanikku eesotsas Valentin Rasputiniga, kes võttis südameasjaks Baikali järve kaitsmise (Gorbatšov 1995, 320–321). Venemaal toimuv avaldas mõju liiduvabariikidele, kus hakati üksteise järel tirima avalikkuse ette keskkonnaenaenulikke projekte ning võitlema keskkonda reostavate ettevõtmiste vastu.

Rahvamasside keskkonnakaitselise aktivismi tärkamisel oli tähtis roll täita ajakirjandusel. Eestis oli juba varasematel aastatel ilmunud Eesti Looduses, Horisondis jt ajakirjades teadlastelt fosforiiditeemalisi kirjatöid. Ent nende väljaannete lugejaskond ei olnud ilmselt kuigi suur, sest Marju Lauristini eestvõttel 1987. aasta märtsis läbiviidud küsitlusest selgus, et olulisimaks infoallikaks fosforiidiküsimuses oli hoopiski televisioon (Lauristin 1988, 429). Televisioonile võis tollal ajalehtede ja raadio ees anda suure edumaa ilmselt komeedina taevasse tõusnud saatesari „Panda“, ehkki näiteks raadioeetris tegi fosforiiditeemal teavitus- ja selgitustööd tuntud ajakirjanik Ott Kool.

Loodus- ja keskkonnakaitseteemaline saatesari „Panda“ sündis tänu keskkonna-probleemide teadvustamisele Moskvas ja muudes Venemaa piirkondades, millele viitab televisioonilehes saatesarja tutvustav tekst:

Veel üsna lähedases minevikus võis meie ajakirjandusest leida kirjutisi, milles kirjeldati grandioosseid looduse ümberkujundamise projekte [Siberi] jõgede suunamisest uutesse süngidesse jms. Ent viimaste aastakümnete kogemused on näidanud, et looduse, meie elukeskkonna muutmisel tuleb olla äärmiselt ettevaatlik. Lühinägelikkus ja asjatundmatus võivad viia isegi katastroofiliste tagajärgedeni. (Televisioon 1986)

Niisiis oli saatesari „Panda“ kantud glasnosti vaimust, aga alguskuudel käidi selles loodushoiu ja keskkonnaprobleemidega veel ettevaatlikult ümber, mis oli iseloomulik kogu Eesti ajakirjandusele.

See-eest oli tardumusest virgumas lõunanaabri Läti ajakirjandus. Näiteks ilmus 1986. aasta oktoobris kultuurilehes Literatūra un Māksla kriitiline kirjatöö Daugavpilsis hüdroelektrijaama kavandamise teemal, milles arvustati seda plaani ökoloogilisest ja keskkonnakaitselisest aspektist. Kirjutise ilmumise järel algas hüdroelektrijaama ehitamise vastu protestikirjade saatmine ajakirjandusele ning teadus- ja ametiasutustele (Muižnieks 1987, 66). Lätis toimuv ei põhjustanud siiski ahelreaktsiooni Eestis. Nõustuda võib Rein Taageperaga, kes leiab, et Daugavpilsis hüdroelektrijaama ja Kirde-Eesti fosforiidikaevanduste vastased protestid tekkisid 1987. aastal küll sarnastes tingimustes, kuid teineteisest lahus, sest Nõukogude liiduvabariigid olid üksteisest võrdlemisi isoleeritud (Taagepera 1993, 124).

Ent juba 1987. aasta alguses toimus järjestikku mitu sündmust, millega tõmmati alalhoidlik liiduvabariigi juhtkond ja kohalik ajakirjandus glasnosti-poliitika keerisesse. Esiteks kuulutas Gorbatšov NLKP KK jaanuaripleenumil välja „demokratiseerimise“, kutsus veebruaris ühel kohtumisel ajakirjandusjuhtidega meediat üles osalema ühiskonna ümberkujundamisel, nõudes, et ei oleks „unustatud nimesid“ ega „valgeid laike“. 19.–21. veebruarini 1987 tegi ta esimese NSV Liidu liidrina ametliku visiidi Eestisse. Eesti NSV Kirjanike Liidu esimees Vladimir Beekman kutsuti peasekretäriга kohtumisele, mis pidi muidugi näitama, et ka siinsed kirjanikud panustavad perestroikasse ja glasnosti. Beekman oli kahtlemata avara silmaringi ja ühiskondliku närviga kirjanik ja kirjandusjuht, kes oli 1979. aastal, ajendatuna teadlaste võitlusest Toolse fosforiidikaevanduse vastu kirjutanud hoiatusromani „Eesli aasta“. Nüüd otsustas ta talle võimaldatud lühisõnavõtus puudutada sama teematikat Rakvere näitel, aga Gorbatšov ei tarvitsenud probleemi tõsidusest aru saada, sest kirjandusjuht väljendas ennast äärmiselt ettevaatlikult (vt Aare 1999, 94–95; Liivik 2018, 129–130).

Ehkki juba veebruari alguses võis täheldada meedia mõningast aktiviseerumist seoses fosforiidiküsimusega, hakkas avalikkuse vastuseis fosforiidikaevanduste rajamise suhtes arenema alles pärast Gorbatšovi visiiti. Saatesarjas „Panda“ käsitleti fosforiiditeemat esimest korda 11. veebruaril 1987. Studiosse kutsutud eksperdid rääkisid suurema osa eetriaajast fosforiidide tekkimisest jms, kuid ökoloogilisi probleeme, mis oleks ilmselt televaatajatele rohkem huvi pakkunud, jõuti puudutada vähe. Edasisi sündmusi silmas pidades oli tähendusrikas, et saatejuht Juhan Aare kutsus vaatajaid Eesti Televisioonile kirjutama: avaldama arvamust keskkonnaprobleemide, sh fosforiidiküsimuses. Saabunud kirju hakati televisiooneetris valikuliselt ette lugema ning Juhan Aare tsiteeris neid Noorte Hääles ilmunud kirjatöodes (vrd Aare 1999, 80–85, 97–107; Liivik 2018, 130).

Otsustava impulsi protestidele fosforiidikaevanduste vastu andis 25. veebruari „Panda“ saade, kus tuli eetrisse Juhan Aare intervjuu NSV Liidu Mäekeemiatoorme Koondise juhi Juri Jampoliga. Selles glasnosti vaimus läbi viidud intervjuust sai laiem avalikkus esimest korda kuulda vene ametniku suu läbi nii Moskva kavatsusest seoses fosforiidiprojektiga kui ka asjade seisust, mida liiduvabariigi juhid ei teadnud või ei rääkinud. Televisioonivaatajad kuulsid, et Kirde-Eestisse planeeritakse kahte fosforiidikaevandust (Toolse ja Kabala), kuigi oli arvatud, et Toolse kaevanduse planeerimisest oli suurte keskkonnariskide tõttu loobutud. Õli valasid tulle Jampoli lühikesed ja asjalikud selgitused projekteerimise seisu, kaevanduste ehitamise graafiku, tööjõuvajaduse jm osas. Televisiooni saabuma hakanud kirjade põhjal võib järeldada, et keskkonnoahtudest enam äratas vaatajates huvi – aga samuti jahmatas – Jampoli välja pakutud tööjõuvajadus, mis ületas 10 000 inimese piiri. Eestikeelsele telepubli-

kule assotsieerus see sisserändega Venemaalt, mida tajuti niigi talumatuna (Aare 1999, 82–85; Liivik 2018, 131).

Protestikirjad fosforiidikaevanduste vastu

NSV Liidus oli levinud kirjade saatmine asutustele ja ajakirjandusele, mille hulgas moodustasid arvestatava osa kodanike kaebekirjad. Tihti kaevati kohalike võimuorganite peale, nuriseti näiteks toiduainete nappuse, kehvade elamistingimuste või heakorra üle. Valdavalt keskenduti mõnele kindlale bürokraatlikule probleemile, ent hoiduti kaebustest, mida võinuks tõlgendada nõukogude-vaenulikuna. „Fosforiidikirjadel“ oli teatavaid sarnasusi „nõukogulike kaebekirjadega“. Nendeski kirjutati juba eksisteerivatest ökoloogilistest probleemidest, mida võidi kogeda isiklikult, s.t mis olid põhjustanud kirjutajale ebameeldivusi ja kannatusi, kuid mis ei tarvitsenud kas üldse või otseselt puudutada Virumaale planeeritavaid kaevandusi. Fosforiidikirjade fenomen seisnes hoopis muus: nad olid otsekui Gorbatšovi glasnosti-poliitika esimesteks õiteks ning avalik fosforiidikaevanduste vastane kampaania oli esimeseks tõsiseks ja tõeliseks rahvaalgatuseks Nõukogude Eestis.

Fosforiidikirjade kui nähtuse uurimine on komplitseeritud, sest neid koguti ja süstematiseeriti asutustes erinevalt, mistõttu võib nende leidmine olla üsna vaevaline. Näiteks partei- ja täitevvoimuorganites võisid need sattuda muude pöördumiste ja kaebekirjade sekka, kuna kirju saadeti massiliselt; selle poolest ei erinenud ka ajakirjandus.⁴ Mis puutub Eestisse, siis ma ei usu, et ajalehtedele, raadiote või televisioonile saadetud kirjad oleksid alles, kuid fosforiidikirjad moodustavad siin erandi. Nimelt on tänu Juhan Aarele säilinud praegu Eesti Ajaloomuuseumis hoitavad ligi 300 pöördumist peamiselt 1987. aasta veebruarist, märtsist ja aprillist saatesarjale „Panda“, mille saatejuhiks ta oli, ning liiduvabariigi tähtsuselt teisele päevalehele Noorte Hää, kuhu ta tegi kaastööd (vt lähemalt Liivik 2018, 133–138).

Fosforiidikirju saadeti samuti Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile (edaspidi ÜNP), MNile, EKP KKle ja muudele asutustele, keda seostati kuidagi fosforiiditeemaga. Kirju hakkas saabuma alates 1987. aasta märtsist, vaid mõni üksik sellest varem. Suurem osa neist kirjadest on kollektiivsed pöördumised ja paljudel juhtudel võib nende koostamist seostada teadusasutustes, loomingulistes liitudes ning ettevõtete töökollektiivides peetud keskkonna- ja fosforiiditeemaliste koosolekutega, millel võeti vastu pöördumised, otsused ja resolutsioonid, mis saadeti kaaskirjaga või vormistati protestikirjaks. Seevastu Juhan Aare kirjakogus on ülekaalus üksikisikute (samuti perekondade) kirjad.

4 Näiteks on teada, et 1977. aastal saabus ainuüksi NLKP KKsse üle 650 000 kirja ning NSV Liidu tähtsuselt teine päevaleht Izvestija registreeris samal aastal 520 000 saabunud kirja.

Fosforiidikirjade statistikat olen leidnud MN Asjadevalitsuse ja ÜNP materjali-dest. Asjadevalitsuses registreeriti 1987. aasta 23. veebruarist 9. novembrini 35 pöördumist, millest 13 saadeti MNile ÜNP kaudu. Pöördumiste taga olevat olnud 3664 inimest. See suhteliselt suur number on seletatav asjaoluga, et enamik kirju olid kollektiivsed, kuhu kirjutasid alla sajad inimesed (Ministrite Nõukogu 1987, 1). ÜNP statistika hõlmab 30. märtsist 26. augustini 1987 saadetud kirju. Selle aja jooksul laekus pöördumisi 35 ehk sama palju kui Asjadevalitsusele, aga protestikirjadele allkirja andnud oli 2036 (Ülemnõukogu Presiidium 1987). Kahe asutuse statistikat ei saa summeerida, sest kirjade ja allkirjutanute kattuvus on märkimisväärne, kuna üldjuhul saadeti protestikirju mitmele adressaadile. Sel põhjusel ei ole võimalik fosforiidikaevanduste vastase protestiliikumise ulatust mõõta näiteks protestikirjadele allkirjutanute või kirjade hulga alusel, ehkki on tõenäoline, et protestikirjade kaudu võis oma vastuseisu kaevandustele väljendada siiski mõni tuhat inimest (Liivik 2018, 136–137). Kuid ilmne liialdus on, et telesaatele „Panda“, Juhan Aarele ja teistele massiteabevahenditele oleks saadetud tuhandeid kirju, nagu on Eesti ajalookirjanduses väidetud (Laar, Ott ja Endre 2000, 153). Näib, et on tahetud üle trumbata lätlasi, sest Lätis olevat Daugavpilsis hüdroelektrijaama ehitamise vastu 1986. aasta oktoobri keskpaigast novembri lõpuni saabunud kultuurilehe Literatūra un Māksla toimetusele, Läti NSV TALE ja muudele institutsioonidele ligikaudu 700 kirja umbes 30 000 allkirjaga (Muižnieks 1987, 66). Tuleb aga rõhutada, et nende andmete korrektsust ei ole võimalik kontrollida, ja küllap oli Lätiski kollektiivseid kirju, mis saadeti mitmele adressaadile.

Eestis saatsid fosforiidikirju kõige arvukamalt tallinlased. Umbes kolmandik kirju saabus Virumaalt või piirkonnaga suvekodu, lapsepõlve või muul viisil seotud inimestelt. Kirjadekampaania alguses oli peaaegu iga teine kirjutaja Rakvere rajooni elanik, aga küllatki palju saabus kirju ka põlevkivirajoonist Kohtla-Järvelt, kus keskkonnanakatastroofi laadse olukorraga juba silmitsi seisti. Keskmiselt enam kirjutati veel Tartust ning Tartu ja Viljandi rajoonist. Muude Eesti piirkondadega võrreldes saadeti vähem kirju Lääne-Eestist, mida võib seletada asjaoluga, et planeeritavate kaevanduste piirkonnast jäädi kaugele (Liivik 2018, 133–138). Üsna paljudel juhtudel on teada kirjutajate taust. Protestikirju saatnud üksikisikute seas oli n-ö tavaliste inimeste kõrval küllatki palju haritlasi, sh looduskaitse ja mäendusega seotud erialaspetsialiste, aga ka üliõpilasi ning kooliõpilasi, kes tegid seda ilmselt vanemate ja õpetajate initsiatiivil. Kollektiivseid kirju saabus ettevõtetest, ametiasutustest, ülikoolidest, õpetajatelt, õpilastelt, aga ka erialaseltsidelt ning mõne piirkonna elanikelt (nt Kilingi-Nõmmelt). Ühes 1987. aasta märtsi keskel eetris olnud „Panda“ saates teatas saatejuht Juhan Aare uhkusega:

Oleme saanud kirju paljudest Eestimaa piirkondadest, meile kirjutavad noored ja vanad, põllumehed, töölised, insenerid, õpetajad, meie vabariigi projekteerimisinstituutide töötajad, algklasside õpilased ja tudengid, pensionärid, metsavahid, kunstnikud, koduperenaised ja paljud teised. (Panda 1987)

See näib olevat representatiivne läbilõige ühiskonnast, aga ühe klausliga: eesti-keelsest, sest fosforiidikirjade ühiseks jooneks oli, et neid koostati eesti keeles ja eestlaste poolt, ehkki võib oletada, et kollektiivsetele kirjadele võisid anda allkirja ka mõned muukeelsed Eesti elanikud.

Kirjades käsitletud teemadest on tähtsaim keskkond, mis esines neist suuremas osas ning millega põhjendati ka kaevanduste rajamise vastu olemist. Siiski mitte kõik kirjutajad ei väljendanud põhimõttelist vastuseisu fosforiidikaevandmisele, vaid selle asemel rõhutasid edasiste uuringute vajadust, keskkonnakahjude vähendamist jms. Ühtegi kaevanduste rajamist toetavat pöördumist fosforiidikirjade hulgas teadaolevalt ei leidu.

Keskkonnaga seonduvalt nimetati Eesti eri piirkondadest pärit kirjutajate poolt lokaalseid murekohti, nagu merevee, jõgede-järvede, kaevude, aga samuti õhu saastumine. Sageli kordus sõna *kõrb*, aga üsna paljud kirjutasid Rakvere maardla kohal asuva Pandivere kõrgustiku veerežiimist. Keskkonnaprobleemide kõrval puudutati ajakirjandusele saadetud kirjades mitmesuguseid sotsiaalseid probleeme, nagu kuritegevus ja migratsioon, aga ka eesti keele ning rahvuse säilimist. Seetõttu on protestikirjad kahtlemata ka rahvusliku meelsuse väljendajaks. Ent üllatavalt paljudes ajakirjandusele ning ametiasutustele saadetud kirjades mainiti referendumit, mida võis ärgitada Juhan Aare, kes viitas ühes „Panda“ saates vajadusele korraldada fosforiidikaevanduse küsimuses rahvaküsitlus (vt lähemalt Liivik 2018, 133–149).

Fosforiidiprotestide jõudmine tänavale

Fosforiidikaevanduste vastase kampaania edenedes kasvasid rahva ootused ja usaldus ajakirjanduse vastu, kust sai üha enam ammutada adekvaatset informatsiooni toimuva kohta. Võib isegi öelda, et lühikese aja jooksul kirjutati ja räägiti fosforiidi teemal rohkem kui eelneva paarikümne aasta jooksul kokku. Sõna anti fosforiidiprojekti vastastele, kuid sõna pidid võtma needki teadlased ja ametnikud, kes oma uurimistöö või ametikoha tõttu seda kritiseerida ei saanud, mistõttu oli nende maine avalikkuse silmis halb. Liiduvabariigi juhtkond ei sekkunud esialgu aruteludesse, aga ei teinud ka takistusi fosforiiditeema avalikustamisel ja selle kajastamisel. Ilmselt hämmastas paljusid, et Eesti Televisiooni eetris olnud intervjuus Juri Jampoliga väljaöeldut ei tõtatud kinnitama ega ka ümber lükkama. Jäi mulje, et Eesti NSV juhtkond on kas vastu rahva taatele või ei suuda Moskva plaanide elluviimist takistada (Liivik 2018, 132). Alles märtsi lõpus tehti abitu katse protestiliikumist ohjeldada. Esiteks otsustas

Eesti NSV MN, et fosforiiti ei tohi hakata enne kaevandama, kui on kindlaks tehtud selle võimalikud negatiivsed tagajärjed, ning teiseks peeti ekspertide osavõtul valitsuse pressikonverents, kus MNi esimees Bruno Saul nimetas Juri Jampoli väljauitlemisi fosforiidikaevanduste kohta ekslikuks, eitas fosforiidikaevanduste projekteerimist ning väitis, et kaevandused ei vaja nii palju töajõudu, kui oli nimetanud Jampol, ning et vajaminevad inimesed leitakse Eestist. Ühtlasi kasutati pressikonverentsi käre-meelsete oponentide, nagu ajakirjanik Juhan Aare ründamiseks, keda süüdistati kaevanduste kohta desinformatsiooni ja hirmu levitamises (Aare 1999, 86–92; Laar, Ott ja Endre 2000, 154).

Pressikonverents ei toonud liiduvabariigi juhtkonnale loodetud edu, vaid otse vastupidi. Lisaks tuli välja, et üritus anti televisioonieetrisse poolikult – võimuesindajaid näidati soodsas, aga vastaseid negatiivses valguses (Aare 1999, 86–92). See-eest olid kasvanud ootused edumeelsema ajakirjanduse ja ajakirjanike suhtes. Mõned päevad enne pressikonverentsi toimumist saatis keegi tallinlane Vahter Juhan Aarele kirja palvega ajalehes Noorte Hääl kutsuda inimesi meelevaldusele, lubades omalt poolt: „Küll me võtame lipud ja loosungid selga, teatage ainult millal ja kuhu koguneda“ (Vahter 1987).

Ajakirjanikuna ei saanud Juhan Aare muidugi inimesi tänavale meelt avaldama kutsuda, aga ei tema ega ka keegi teine ei üritanud protestijaid mingilgi viisil konsolideerida ega pakkunud välja kaevanduste-vastasele liikumisele organisatsioonilise kuju andmist. Rahulolematuid ei püütud koondada olemasolevatessegi organisatsioonidesse, millena võinuks kõne alla tulla Eesti Looduskaitse Selts, millest perestroika ajastu opositsiooniliikumist ei kujunenudki.

Kõigest hoolimata protestimeeleolud ühiskonnas 1987. aasta kevadel süvenesid, haarates üha enam kaasa noori. Fosforiidivõitluse epitsenter liikus 1987. aasta aprillis Tartusse. Tuleb kohe lisada, et Tartuski väljendati kaevanduste-vastasust üksnes legaalselt korraldatud üritustel ja rahumeelselt. Need toimusid võimude silme all, ehkki kindlasti mitte heakskiidul, kusjuures võimude reaktsioon oli nii mõnegi arvasavalduse suhtes negatiivne ja hukkamõistev. Tartu protestide jõulisema keskkonna- ja looduskaitse avalduse tegi Tartu ülikooli botaanika ja ökoloogia kateedri juhataja Hans Trass 20. aprillil 1987 „fosforiidikoosolekul“ Eesti Põllumajanduse Akadeemias, millest tehti kokkuvõtte mõned päevad hiljem kohalikus ajalehes Edasi. Trass selgitas, et Rakvere kaevanduse rajamisega Kabalas kaasneksid hüdrooloogilised muutused (põhjavee taseme langus), mis puudutaks suurt osa Põhja- ja Kirde-Eestit, põhjustades nii rabade kuivamise kui ka metsade ja taimeliikide kadumise ning maastike vaesumise (Laar, Ott ja Endre 2000, 158–159).

Tartu protestide avaürituseks aga oli 3. aprillil 1987 Tartu ülikooli aulas toimunud ajaloo osakonna ja õigusteaduskonna ühine komsomolikoosolek, mis on saanud tun-

tuks „aulakoosolekuna“. Koosolekul valitsesid rahvuslikud meeleolud, mida sütitas tudengitesse kirjanike liidu esindajana üles astunud Hando Runnel, kes kõneles isamaalisusest, nimetas fosforiidivajadust koloniaalmajanduslikuks mõtteviisiks, kutsus üles korraldama referendumit ning teatas, et umbusaldab valitsusjuht Bruno Sauli ja kutsuks kogu valitsuse tagasi. Koosolekul võeti vastu otsus, mis läkitati Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu Keskkomiteele edasisaatmiseks. Tudengite ettepanekud olid järgmised: viia läbi kompleksed teadusuuringud, kaasaates selleks ülikooli õppejõudude ja üliõpilasi; uurimistulemuste avalikustamine; mitte esitada uurimistulemuste positiivse vastuseta Kabala maardla varusid kinnitamiseks; lõpetada fosforiidi raiskamine; tagada Läänemere biosfääri kaitse (Tannberg 2007). Koosolekule kogunenud andsid märku, et protestivad edasi, leppides kokku, et 1. mai paraadile minnakse fosforiidivastaste loosungitega. Tudengite initsiatiiv ei olnud sugugi tervitav, aga et ajad olid muutunud, siis otseselt takistama üliõpilasi ei hakatud, kuigi organisaatoreid olevat keelitatud fosforiidiloosungitest loobuma (Laar, Ott ja Endre 2000, 160). Tollane Tartu ülikooli tudeng Mart Soidro on meenutanud, et loosungitele pidid andma heakskiidu nii õppejõud kui ka ülikooli parteirakused ning peaaegu iga loosungi teksti üle käis kauplemine, et kas see sobib mairongkäiku või mitte (Soidro 1989, 63–64). Loomulikult ei saanud selliseid sõnumeid nagu „Virumaa fosforiit – üheksa korda mõõda“ või „Fosforiidist saia ei saa“ pidada vähimalgi määral võimuvastaseks, aga sellegipoolest üliõpilaste loosungeid mairongkäigu teleülekanandes ei näidatud ning vaikisid ka raadio ja ajalehed, kuid rongkäiku jälginud rahvahulk tervitanud tudengeid aplausiga (Liivik 2007).

Fosforiidivastased loosungid ilmestasiid 1. mai paraadi Tallinnaski ja samamoodi võinuks see olla ka Rakveres, kuid tollal Rakvere EPT remonditöökoja juhatajana tegutsenud Jaan Rootsile väitel toodi maidemonstratsioon tavapärasest kaks tundi varasemaks, et Tartus ja Tallinnas marssinud üliõpilased ei jõuaks Rakveresse. Sellest hoolimata tulnud Rakveres fosforiidikaevandamise vastaste loosungitega marsisima umbes 10 noorukit. Loosungite hulgast meeldinud Jaan Rootsile kõige rohkem „Üheksa korda mõõda, üks kord jäta kaevandamata“, mille all olevat ta rongkäigus osalenud. Tema väitel olevat fosforiidivastaste loosungitega rongkäigus osalenud kooliõpilasi ähvardatud koolist väljaviskamisega (Roots 2007).

Fosforiidivastaste protestide kulminatsiooniks oli tudengite meeleavaldus Tartu levimuusikapäevadel 16. mail 1987, kuhu sajad tudengid ilmusid kollastes fosforiidisärikides tekstiga „Fosforiit? Täna, ei!“. „Rahukontserdi“ nimeline üritus toimus Raekoja platsil, millel esitati Alo Mattiiseni fosforiidiprotostide toetuseks kirjutatud legendaarseks saanud rahvuspatriootlikku ühislaulu „Ei ole üksi ükski maa“. Väidetavalt olla võimuesindajad soovitanud laulu mitte esitada, kuid muusikud ähvardanud muidu

kontserdi ära jätta. Meeleavalduse lõpuks riputati Tartu Raekojale fosforiidivastane loosung, mis koristati sealt aga väga kiiresti ära (Laar, Ott ja Endre 2000, 161–163).

Peale seda sündmust fosforiidikaevanduste vastased demonstratsioonid lakkasid ning protestiliikumise hoog hakkas vaibuma. Siiski jätkusid debatid ajakirjanduses ning ametiasutustele kirjutati jätkuvalt protestikirju. Tartu sündmuste mõjul hakkasid nüüd protestiliikumist ohjeldama Eesti NSV võimud. Peeti terve rida partei- ja komsomolikoosolekuid, võeti vastu otsuseid, kus protesteerivaid tudengeid süüdistati nõukogudevastastes hoiakutes; määrati parteilisi karistusi, kuid tõsisemaid repressioone ei järgnenud. Pole sugugi välistatud, et peljati keskkonnaprotestide ülekasvamist sanktsioneerimata meeleavaldusteks, mida toimus samal kevadel nii mõnelgi pool NSV Liidus (Beissinger 2002, 59).

Samal ajal võttis Eesti NSV juhtkond kursi ebapopulaarse fosforiidiprojekti peatamisele. Edusammudest teavitati nüüd meelsasti avalikkust, kuid suve jooksul kogeti mõningaid tagasilöökegi, mis vaikiti maha. Nii mõneski käsitluses väidetakse, et fosforiidikaevanduste projekteerimise peatamine nõudis Eesti NSV juhtidelt pealehakkamist ja söakust (Aare 1999, 234–249; Laar, Ott ja Endre 2000, 164–167; Graf 2008, 214, 229), kuid Bruno Saul (2006, 199), kes pidi valitsusjuhina olema ometi toimuvaga hästi kursis, arvab teisiti. Tema väitel jooksis fosforiidiprojekt liiva juba 1980. aastate kesksajaks, kuid selleks, et küsimus lõplikult päevakorrast maha võtta, oli vaja vastavad määrused Tallinnas ja Moskvas lihtsalt tühistada. Mati Grafi väitel soostus NLKP KK Poliitbüroo Eesti fosforiidikaevandamist puudutava 1985. aasta NLKP KK ja NSV Liidu MNi määruse äramuutmiselega 1987. aasta sügisel, mis võimaldas õigusaktid muuta ära ka Eestis (Graf 2008, 229). Formaalselt pandi fosforiidiprojektile punkt 14. novembril 1987, kui võeti vastu NSV Liidu MNi määrus fosforiidikaevanduste projekteerimise peatamisest Eestis (Ministrite Nõukogu määrus 1987), mida kommenteeriti mõni päev hiljem glasnosti ajastule kohaselt Eesti NSV MNi pressikonverentsil (Aare 1999, 249–252). Ometi jäi fosforiiditeema ühiskondlikule radarile ka pärast 1987. aastat (näiteks 1988. aastal toimus Roheliste rattaretk „Kuidas elad, Virumaa“) ega ole õigupoolest kadunud sealt praeguseni.

Kokkuvõtteks

Fosforiidivõitlus algas seoses Virumaa fosforiidimaardlate kasutuselevõtu plaanidega 1970. aastate alguses, millesse olid Gorbatšovi perestroika- ja glasnosti-politika käivitumiseni haaratud suuremalt jaolt vaid teadlased ning ametnikkond, sest fosforiidikaevanduste temaatika oli vähemal või rohkemal määral salastatud. Fosforiididebattide algusajaks oli Maardus toimuv juba tõestanud, et fosforiidi kaevandamine võib olla keskkonnaaenulik, maapõueressursse raiskav ning sellest toodetav mineraalväetis põllumajandusele ebaefektiivne või täiesti kasutu. Eesti ühiskonna

teadlikkus fosforiidi kaevandamisega kaasnevatest ohtudest oli kõrge ning vaatamata kaevanduste rajamise plaanide salastatusel jõudis informatsiooni nende planeerimise kohta siiski ka avalikkuseni. Need asjaolud andsid impulsi avaliku vastuseisu tekkimiseks ebapopulaarsetele fosforiidikaevandustele pärast Moskva plaanide ilmsikstulekut 1987. aasta talvel, millest kasvas välja esimene suurem protestiliikumine Eesti lähiajaloos. Kaevanduste rajamise vastasust demonstreeris 1987. aastal mitu tuhat eestlast, kes kirjutasi alla protestikirjadele, osalesid fosforiiditeemalistel koosolekutel või avaldasid oma meelsust 1. mai rongkäigus või muudel üritustel, ent passiivselt elas sellele kaasa ilmselt enamik eestlastest. Paljuski võib nõustuda Maaris Raudsepa, Mati Heidmetsa ja Jüri Kruusvalliga (2009, 225), kelle hinnangul oli fosforiidikaevandamise vastane liikumine keskkonnaorientatsiooniga, bürokraatia ja totalitarismi vastane ning nõudis demokraatiat ja rahvuslikku taassündi. Nõnda põimusid fosforiidivõitluses keskkonnaprobleemid rahvuslikega. Keskkonnareostuse ja puhta joogivee kõrval väljendati muret migratsiooni, aga ka eesti keele säilimise pärast, paljud nõudsid, et Eesti maa, sh maavarade kasutamise üle otsustaks eesti rahvas, kutsudes üles referendumid korraldamisele ja varjamata põlglikku suhtumist liiduvabariigi juhtkonna suhtes, keda nähti Moskva huvide, mitte Eesti rahva esindajatena. Ajalookirjutuses ja ilmselt ka eestlaste ajalooteadvuses on 1987. aastal lühikest aega kestnud fosforiidikampaania kinnistunud ikkagi esimese rahvusliku protestiaktisioonina, nagu ka arusaamine, et kaevanduste planeerimine peatati protestiaktisioonide ja avaliku arvamuse survega. Tegelikult ei jõutud fosforiidikaevanduste planeerimisel kaugemale uuringutest ja projekteerimisest, mis jäid samuti pooleli. See ega ei vähenda sugugi fosforiidikampaania kaalu suurima keskkonnakaitseliku protestiliikumisena Nõukogude Eesti perioodil, mille tulemusel lõpetati Virumaale fosforiidikaevanduste planeerimine, ning mis küllap aitas kaasa sellele, et Maardus lõpetati fosforiidikaevandamine juba 1991. aastal.

Allikad

Aare, Juhan. 1999. *Fosforiidisõda 1971–1989*. Tallinn: Kirilille Kirjastus.

Beissinger, Mark R. 2002. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613593>.

Coumel, Laurent. 2013. „A Failed Environmental Turn? Khrushchev’s Thaw and Nature Protection in Soviet Russia.” – *The Soviet and Post Soviet Review* 2 (40): 167–189. <https://doi.org/10.1163/18763324-04002002>.

DeBardeleben, Joan. 1985. *The Environment and Marxism-Leninism: The Soviet and East German Experience*. Boulder (Colorado) ja London: Westview Press.

Doronin, Nikolai M. ja Edward G. Bellinger. 2005. *Climate Dependence and Food Problems in Russia, 1900–1990: The interaction of Climate and Agricultural Policy and Their Effect on Food*

Problems. Budapest ja New York: Central European University Press.
<https://doi.org/10.1515/9786155053689>.

Ettepanek. 1974. „Eesti NSV Teaduste Akadeemia ekspertkomisjoni ettepanek mineraalsete ressursside kasutamisest Toolese leiukohast, 4.04.1974.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERA.5275.9.351, l 13–28.

Goldman, Marshall I. 1992. „Environmentalism and Nationalism: An Unlikely Twist in an Unlikely direction.“ – *The Soviet Environment: Problems, Policies and Politics*, toimetanud John Massey Stewart, 1–10. New York: Cambridge University Press.

Gorbatšov, Mihail. 1995. *Zhizn' i reformy*: [v dvuh knigah]. Kniga 1. Moskva: Novosti. = Горбачев, Михаил. 1995. *Жизнь и реформы*: [в двух книгах]. Книга 1. Москва: Новости.

Graf, Mati. 2008. *Kalevipoja kojutulek. 1978. aasta poliitilisest pööripäevast 1988. aasta Suveräänsusdeklaratsioonini*. Tallinn: Argo.

Jancar-Webster, Barbara, toim. 1993. *Environmental Action in Eastern Europe: Responses to Crisis*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe.

Jõgi, Mall. 1986. „Sellest, mis täidab meie meeli ja mõtteid.“ – *Sirp ja Vasar*, 5. detsember.

Kivit, Aleksander. 1976. „Eesti NSV Ministrite Nõukogu Geoloogia Valitsuse juhataja A. Kivit EKP KK sekretärile K. Vainole, 28.06.1976.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERAF1.302.431, l 27–29.

Klauson, Valter. 1974. „Eesti NSV MN esimees V. Klauson NSV Liidu keemiatööstuse ministri Kostandovile, 22.07.1974.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERA.5275.9.351, l 29–32.

———. 1977. „Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees V. Klauson NSVL Plaanikomiteele, Ehituskomiteele, Keemiatööstuse Ministeeriumile ja Ehitusministeeriumile, 12.12.1977.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERA-R-1.26.417, l 66–68.

Käbin, Johannes. 1976. „EKK KK I sekretär J. Käbin NLKP KK-le Eesti NSV Toolese fosforiidimaardla komplekssest evitamisest, 9.03.1976.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERAF1.302.431, l 16–18.

Laar, Mart, Urmas Ott ja Sirje Endre. 2000. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn: SE&JS.

Lauristin, Marju. 1988. „Fosforiidisünderoom ja avalikkuse areng.“ – *Eesti Loodus* 7: 424–430; 8: 494–498.

Lauristin, Marju, Renita Timak ja Peeter Vihalemm. 1985. „Keskonnateadvus – arusaamad ja hinnangud.“ – *Eesti Loodus* 6: 374–382.

Liivik, Olev. 2007. „Fosforiidisõja helendavad juured.“ – *KesKus* 5: 21–23.

———. 2018. „Glasnost Policy Reaching Estonia: Fear and Hope in the Protest Letters of Estonian Residents during the Campaign against the Phosphorite Mines in 1987.“ – *The Baltic States and the End of the Cold War*, toimetanud Kaarel Piirimäe ja Olaf Mertelmann, 123–151. Berlin: Peter Lang Verlag.

Loodusteadlaste kiri. 1977. „Kodu-Eesti loodusteadlaste kiri põlevkivi ja fosforiidi kaevandamise ning selle perspektiivide kohta, mai 1977.“ *Rahvusarhiiv*. RA, ERA.4932.1.41.

Looming. 1987. „Kirjanike Liidu aastakoosolek 28. novembril.“ 1: 136–138.

Magnus, Riin ja Heldur Sander. 2019. „Urban Trees as Social Triggers: The Case of the Ginkgo Biloba Specimen in Tallinn, Estonia.“ – *Sign Systems Studies* 47 (1/2): 234–256.
<https://doi.org/10.12697/SSS.2019.47.1-2.09>

Maremäe, Ello. 2000. „Sillamäe uraanitehaste asutamine ja töö aastatel 1946–1952 (1973). Eesti diküoneemakilda kasutamine.“ – *Akadeemia* 12 (3): 476–512.

Mihaylov, Nikolay L. ja Douglas D. Perkins. 2015. „Local Environmental Grassroots Activism: Contributions from Environmental Psychology, Sociology and Politics.“ – *Behavioral Sciences* 5 (1): 121–153. <https://doi.org/10.3390/bs5010121>.

Ministrite Nõukogu. 1987. „Kirjavahetus asutuste ja kodanikega Rakvere rajooni rajatava fosforiidimaardla küsimustes.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.R-1.25.13.

Ministrite Nõukogu määrus. 1987. „NSV Liidu Eesti fosforiidikaevanduste ehitamise ettevalmistamise peatamisest, 14.11.1987.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.F1.41.14, l 112, 113.

Muižnieks, Nils R. 1987. „The Daugavpils Hydro Station and “Glasnost” in Latvia.“ – *Journal of Baltic Studies* 1 (18): 63–70. <https://doi.org/10.1080/01629778600000291>.

Panda. 1987. „Saatesarja Panda skript, 11.03.1987.“ Eesti Ajaloomuuseum, Juhan Aare kollektsioon, korrastamata.

Penar, Jüri. 1987. „Kas meie arvamuste tünnilaud jääb lühemaks?“ – *Punane Lipp*, 12. märts.

Petersell, Valter. 2009. „Valvur ja valvatav ehk diktüoneemakilt ja fosforiit.“ – *Keskonnatehnika* 3: 16–19.

Pihlau, Jaak. 2004. „Eesti demokraatlik pörandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985. I–III.“ – *Tuna* 2: 70–79; 3: 88–98; 4: 87–94.

———. 2005. „Eesti demokraatlik pörandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985. IV–V.“ – *Tuna* 1: 101–106; 2: 92–98.

Programm. 1987. „Vabariikliku teaduslik-tehnilise kompleksprogrammi „ENSV fosforiidimaardlate ratsionaalse kasutamise“ nõukogu otsus, 12.03.1987.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.F1.41.14, l 2, 3.

Pryde, Philip R. 1992. „The Environmental Basis for Ethnic Unrest in the Baltic Republics.“ – *The Soviet Environment: Problems, Policies and Politics*, toimetanud John Massey Stewart, 11–23. New York: Cambridge University Press.

Raadioleht. 1986. „Mikrofoorum: keskkond ja inimene.“ 12. mai 1986.

Raudsepp, Maaris, Mati Heidmets ja Jüri Kruusvall. 2009. „Environmental Justice and Sustainability in Post-Soviet Estonia.“ – *Environmental Justice and Sustainability in the Former Soviet Union*, toimetanud Julian Agyeman ja Jelena Ogneva-Himmelberger, 215–236. London: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262012669.003.0010>.

Reinsalu, Enno. 2012. „Fosforiit kui Eesti loodusvara.“ – *Eesti Loodus* 3: 8–12.

Rootes, Christopher, toim. 2003. *Environmental Protest in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199252068.001.0001>.

Roots, Jaan. 2007. „Jaan Rootsi mälestused fosforiidisõjast.“ Käsikiri autori valduses.

Saul, Bruno. 2006. *Meie aeg*. Tallinn: Maalehe Raamat.

Soidro, Mart. 1989. „Fosforiidikevadest ülikoolis. Kaks aastat hiljem.“ – *Vikerkaar* 4 (7): 59–65.

Stewart, John Massey, toim. 1992. *The Soviet Environment: Problems, Policies and Politics*. New York: Cambridge University Press.

Taagepera, Rein. 1993. *Estonia: Return to Independence*. Boulder (San Francisco) ja Oxford: Westview Press.

Tannberg, Tõnu. 2007. „20 aastat ülikooli aulakoosolekust ja fosforiidikampaania algusest.“ – *Tuna* 2: 102–105.

Televiisioon. 1986. [Saatesarja „Panda“ tutvustus.] 42: 7.

Vahter, I. 1987. „I. Vahter Juhan Aarele, 25.03.1987.“ Eesti Ajaloomuuseum, Juhan Aare kollektsioon, korrastamata.

Vaino, Karl ja Klauson, Valter. 1982. „EKP KK sekretär K. Vaino ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees V. Klauson NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjale L. Kostandovile, 25.01.1982.“ Rahvusarhiiv. RA, ERAF.1.302.355, l 1, 2.

Veiderma, Mihkel. 1982. „Rakvere fosforiit.“ – *Eesti Loodus* 9: 576–580.

———. 2000. „Fosforiidiuurimine Eestis – Kas pidu või ohust ajendatud tegevus?“ – *Akadeemia* 12 (3): 626–633.

———. 2009. *Tagasivaade eluteele*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Weiner, Douglas R. 1999. *A Little Corner of Freedom: Russian Nature Protection from Stalin to Gorbachëv*. Berkeley: University of California Press.

Viiding, H[erbert] ja P[eeter] Vingisaar. 1976. „Mineraalvarude kasutamise ja maapõue kaitse probleemidest Eestis.“ – *Eesti NSV maapõue kaitsest*, toimetanud H. Viiding, 9–15. Tallinn: Valgus.

Õiend. 1983. „Õiend Rakvere fosforiidibasseini arengust, 4.04.1983.“ Rahvusarhiiv. RA, ERAF.1.34.148.

Ülemnõukogu Presiidium. 1987. „Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumisse saadetud kirjade loetelu fosforiidi tootmise küsimuses Eesti NSV-s, dateerimata.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.R-3.10.286, l. 1–3.

Olev Liivik – PhD, Tartu Ülikooli arhiivinduse kaasprofessor ja Eesti Mälu Instituudi vanemteadur. Uurimissuunad: Eesti 20. sajandi poliitiline ja sotsiaaljalugu.
E-post: olev.liivik[at]ut.ee

From Opposition to Protests: Fighting against Phosphorite Mining in Estonia in the 1970s and 1980s

Olev Liivik

Keywords: Phosphorite War, environmental protection, phosphorite, Virumaa, environmentalist movement

This article examines the planning of the phosphorite mines in Virumaa and the opposition to them from the beginning of the 1970s until the second part of the 1980s when the phosphorite project terminated. In Estonia, phosphorite mining began in the interwar period in Maardu, near Tallinn. After the Second World War, the production volumes started to grow and the underground mining was replaced with opencast mining, which was considered to be more innovative. Opencast mining was supposed to bring along lower production expenses, coupled with higher output and productivity. However, it soon became apparent that opencast mining is both environmentally harmful and wasteful in terms of resource consumption.

Around the same time, the geological surveys conducted in northern Estonia resulted in the discovery of promising new phosphorite deposits in Virumaa, firstly in Toolse and later in Rakvere. While the phosphorite reserves in Toolse are around ten times bigger than those in Maardu, the deposits of Rakvere are considered to be the largest in Europe. When the Soviet Union's command economy demanded an increase in the volume of manufactured phosphorous fertilisers, the pressure to develop the phosphorite deposits in Virumaa began in the 1970s and gradually strengthened in the coming years.

In 1972, the commercial reserves in the Toolse phosphorite deposit were confirmed, and preparations to establish an opencast mine in Toolse were made. As the phosphorite project was Union-wide, the Estonian authorities and scientists had little say in the planning process. Yet, relying on the opinion expressed by the Academy of Sciences of the Estonian Soviet Socialist Republic (ESSR), the ESSR leadership did not give its consent to an opencast mine. The main argument concerned the environmental danger of burying the dictyonema shale which lies on top of the phosphorite layer. The Estonian scientists demanded a more comprehensive use of the non-phosphorite resources contained within the deposit if the mining project were to go ahead. This trial of strength for the Estonians would last the whole decade: institutions in Moscow responsible for the phosphorite project tried several times to implement the opencast mine for Toolse, but each time the authorities in Estonia rejected it.

At the beginning of the 1980s, the Rakvere deposit was also adopted into Moscow's agenda. Though it was considerably larger, and thus more attractive than the Toolse deposit, the Toolse deposit was not abandoned either. The first underground mining stage was to be implemented in Kabala located to the east of Rakvere. Though the phosphorite project had never been openly discussed in previous years, it became even more secretive in the early 1980s. Even the ESSR leadership, not to mention the Estonian scientists, did not know precisely how the phosphorite project, which was still under the tight control of the authorities in Moscow, was running. Nevertheless, snippets of informa-

tion about the phosphorite mining leaked to the public, and it was believed that the environmental costs in Kabala would be higher than anywhere else in Estonia.

In any case, the phosphorite project came under renewed scrutiny a few years later due to Mikhail Gorbachev's policies of perestroika and glasnost. The heightened awareness of the environmental risks of phosphorite mining among Estonians translated to the most significant protest action ever to occur in Soviet Estonia. One major impetus for the protest campaign against phosphorite mining came in the form of an interview with a senior Moscow ministerial official in February 1987, which aired on Estonian television. For the first time, the wider public learned of Moscow's true intentions with regards to the phosphorite project, as well as its current state. In the following months, hundreds of protest letters and public addresses were sent to the media and state institutions. The protest movement, which was both environmental and nationalist in character, remained, however, a small-scale campaign that lasted for a relatively short time. The campaign reached its peak by May in Tartu, where student demonstrations took place. However, by the summer of 1987, the protest campaign had started to die out. In autumn 1987, the planning of phosphorite mines was terminated without having ever reached further than the initial stages of investigation and design engineering.

Olev Liivik – PhD, Associate Professor of Archival Studies, University of Tartu, and Senior Researcher, Estonian Institute of Historical Memory. Research interests: political and social history of Estonia in 20th century.

E-mail: olev.liivik[at]ut.ee